

Tudománypolitika, telepátia és Freud „orvosi hipnotizőre”

*Gyimesi Júlia**

A pszichológia történetírói ez idáig meglehetősen kevés figyelmet szenteltek a pszichoanalízis alakulását kísérő demarkációs törekvéseknek. Ez utóbbiak célja elsősorban az volt, hogy a pszichoanalízis képviselői elhatárolják rendszerüket a tudományok, illetve az áltudományok egyes irányzataitól. Tekintetbe véve a pszichoanalízis kezdettől fogva ingatag tudományos pozícióját, döntő jelentőségű volt minden olyan demarkációs kísérlet, mely a pszichoanalízis elveinek és módszereinek megvilágítására, illetve bizonyos, azzal össze nem egyeztethető elképzelések kizárására irányult. E folyamat nemcsak azt segítette elő, hogy tisztázódjanak a pszichoanalízis kérdései és válaszai a tudományos nagyközönség és a laikusok körében, hanem sok esetben hozzájárult a formálódó pszichoanalitikus elméletek kikristályosodáshoz is. Elsőként James P. Keeley (2001) hívta fel arra a figyelmet, hogy a freudi tudattalankoncepció, mely mind a mai napig az elmélet bázisát képezi, valójában éppen az előbbi demarkációs törekvések eredményeképpen született meg. Freud ugyanis Frederic Myers, az abban az időben igen elismert angol szaktekintély tudattalanelméletétől igyekezett elhatárolni saját rendszerét, amikor közreadta a tudattalanról szóló első átfogó és rendszerezett tanulmányát (Freud, [1912] 1997). Myers elmélete sok tekintetben hasonlónak bizonyult a freudi elképzeléshez, ám Myers esetében a tudattalan nem a racionális, materialisztikus világfelfogás kereteihez illeszkedett, hanem transzcendens jelentőséggel bírt. Noha ez utóbbi jellegzetesség érthető módon nem volt összeegyeztethető a pszichoanalízis rendszerével, nem csupán az elmélet e sajátossága adott okot az elhatárolódásra.

Myers ugyanis Freudhoz nagyon hasonló módon közelítette meg a tudattalan problémáját. Ő is az álmok és a hipnózis tanulmányozásának talaján jutott el a tudatküszöb alatti lelki folyamatok feltételezéséhez, és Freudhoz hasonlóan, ugyancsak a tudattalan személyiségrész működését feltételezte a pszichés patológiák hátterében. Mindez részben abból következett, hogy Myers Freud és Breuer *Tanulmányok a hisztériáról* (1895) című művének alapos ismerője volt, sőt, rendkívül sokat tett azért, hogy a pszichoanalitikus tanok ismertté vál-

* A tanulmány az OTKA 79146 számú „A pszichoanalízis mint a humán tudományok paradigmája – történeti és elméleti vizsgálódások” című projekt keretében készült.

janak Angliában. Ám az általa lefestett tudattalan nem csupán a patológia forrása volt, hanem a szellemi-spirituális szférához való kapcsolódás útja is. Myers megközelítésében a tudatküszöb alatti lelki létezők egy magasabb, nem anyagi természetű világ részei, amelyek átjárást biztosítanak a materiális földi és a testetlen, kozmikus dimenziók között (Myers, 1903). Az elmélet ezen aspektusa érthető módon ellenállást válthatott ki a materialista elveihez mindenkor ragaszkodó Freudból. Ellenállását csak fokozhatta, hogy Myers maga azon lélektan áramlathoz tartozott, melynek képviselői nem tartották kizártnak a testetlen lélek és ennek megfelelően a halál utáni élet lehetőségét. E kutatók igen sokat merítettek a 19. század utolsó évtizedeiben hódító spiritiszta irányzatokból, melyek mindegyike a halál utáni élet és a túlvilággal való kapcsolattartás lehetőségét ígérte.

Noha a lélektan történései eddig nem tulajdonítottak jelentőséget e különleges pszichológiai iránynak, tekintetbe véve, hogy a múlt századforduló majd' minden jelentősebb lélektan gondolkodója kapcsolatba került a spiritiszta jelenségek kutatásával, többé nem halogatható ezen irány elismerése és vizsgálata. E tudósok – köztük a svájci pszichológus Théodore Flournoy, a Nobel-díjas Charles Richet és az amerikai lélektan atyja, William James – a pszichológia fontos és vizsgálendő területeként fogták fel a spiritiszta jelenségek, így a médiumizmus, az asztaltáncoltatás és más látszólag természetfeletti képességek vizsgálatát (lásd például Flournoy, 1911; Richet, 1923; James, [1886] 1986). Noha a spiritiszta hipotézist, miszerint a természetfeletti jelenségek háttérben holt lelkek ténykedései állnak, többnyire nem fogadták el, vizsgálódásaik során mégis gyakran arra jutottak, hogy a szokatlan megnyilvánulásokért a tudatküszöb alatti lelki instanciák spirituális vagy transzcendens sajátosságai felelősek. E konklúzió szerint a tudattalan képes arra, hogy a személyes psziché határait meghaladva, mintegy kiáramoljon a külvilágba, felderítve az ismert érzékszervek által hozzáférhetetlen tartalmakat.

A tudattalan e transzcendens jellege rendkívül sokféle módon ölthetett formát az előbbi kutatók elméleteiben. Egyesek, mint például Myers, a tudattalan funkciók ismeretlen csatornáit feltételezték, melyek lehetővé teszik, hogy a halandó ember kapcsolatban lépjen a halhatatlan világ létezőivel. Noha ezen elméletek többségénél a halhatatlan, spirituális világ pontos mibenléte és tartalma homályban maradt, a kutatók, a spiritizmushoz és más modern okkult irányzatokhoz való kötődésük eredményeképpen, becsempésztek pszichológiájukba a transzcendencia és a transzcendens valóságokhoz való kapcsolódás lehetőségét. Mások nem feltételeztek transzcendens létezőket és valóságokat, ám a természetfeletti tűnő jelenségek tudományos tanulmányozása és magyarázata során úgy oszlatták el a spiritiszta történéseket kísérő misztikumot, hogy azokat a tudattalan folyamatok addig fel nem tárt sajátosságaiként könyvelték el. Olvasatukban a médiumi képességek a tudat-

talán ismeretlen képességeiként jelentek meg, melyek következtében a médium túl tudott lépni saját pszichéjének és érzékszerveinek korlátain, és mintegy belemerülve a másik ember emlékeibe, érzéseibe és vágyaiba, meghaladta a saját lelki világa és énhatárai szabta kereteket és lehetőségeket.

A transzcendencia fogalma az előbbi kutatók körében pszichológiai fogalommal vált, melyet a tudatküszöb alatti lelki folyamatok újonnan felfedezett sajátosságaként könyveltek el. Noha elméleteikben csupán implicit módon jelent meg a személyes psziché transzcendenciájának gondolata, újításaikban mégis arra a legtöbbször ki nem mondott előfeltételezésre támaszkodtak, miszerint tudattalanunk képes arra, hogy rajtunk kívül álló eseményekkel, tudatos vagy tudattalan tartalmakkal lépjen kapcsolatba. E kutatók igen változatos módokon racionalizálták a tudat alatti lelki folyamatok előbbi sajátosságait. A francia tudományos élet kiemelkedő figurája, Charles Richet például kriptesztéziának nevezte el az elme e képességét, amely véleménye szerint egyaránt felelőssé tehető a telepátiáért és a materializációs jelenségekért (Richet, 1923). Mások – köztük Fodor Nándor (1947, 1953), Helene Deutsch ([1926] 1973), Hollós István (1933), Jule Eisenbud (1946), Emilio Servadio [1934] 1973) és Jan Ehrenwald (1954) – a psziché transzcendenciáját a telepátia fogalmára szűkítették. Álláspontjuk szerint tudattalanunk képes a telepatikus kommunikációra, mi több, a pszichoanalitikus helyzet különösen kedvez az efféle kommunikációs formák működésének. Akadtak továbbá olyan pszichoanalitikusok is – mint például Freud vagy Ferenczi – akik ugyan nem hangsúlyozták a pszichoanalitikus helyzet telepatikus vonatkozásait, de újító elméleteikkel mégis megalapozták a telepátia pszichoanalitikus elméletét (lásd például Ferenczi, [1899] 1999, [1909] 2000, [1932] 1996; Freud, [1921] 1973, [1933] 1999). Freud késői nézetei az áttételi folyamatokról és a telepátiáról, Ferenczi elképzelései az indulatáttételről, az introjekcióról és a projekcióról nemcsak kiváló alapot szolgáltattak a későbbi kutatásoknak, hanem tisztán pszichoanalitikus keretben, a misztikumot mellőzve írták le a másik ember pszichés folyamataihoz való tudattalan kapcsolódás mechanizmusait.

Nem véletlen, hogy a tudományos és laikus nagyközönség számos képviselőjének fejében összekapcsolódott a pszichoanalízis tudománya a telepátia kérdéskörével és az okkult jelenségekkel. Annak ellenére, hogy nem csupán a pszichoanalízisben, hanem a lélektan számos más irányzatában is felbukkant a transzcendens tudattalan elképzelése, a kritikusok előszeretettel hivatkoztak a pszichoanalízis és az okkult kutatás feltételezett kapcsolataira. Fontos hangsúlyozni, hogy Freud minden ellenkező híreszteléssel szemben alapvetően szkeptikus volt az okkult jelenségek és a telepátia kérdésével illetően. Sőt, tökéletesen tisztában volt a veszéllyel is, amelyet a telepátia ügyének felkarolása hordozott. E tekintetben sokkal vakmerőbbnek

bizonyultak tanítványai, mindenekelőtt Jung és Ferenczi, akik nem csak jobban vonzódtak az okkult kutatásához, hanem sokkal kevésbé is aggódtak a pszichoanalízis imázsáért.

Ám a pszichoanalízis tudományos legitimációjának elengedhetetlen feltétele volt, hogy Freud és követői elhatárolódjanak a transzcendens tudattalankoncepciók minden változatától, és saját lélektanukban egy immanens, racionális és materialista alapokon álló tudattalanelméletet dolgozzanak ki. Freud idejében számos elképzelés látott napvilágot a tudattalan folyamatok létéről és működéséről, ám mivel ezek szinte mindegyike megőrizte az említett transzcendenciát, tudományos elfogadottságuk és sikerük elmaradt (például Myers, 1903; Richet, 1923). Freud diadalának kulcsa az volt, hogy a szexualitás elméletéhez, így az ösztönökhöz és a biológiához kötötte rendszerét, aminek eredményeképpen a pszichoanalízis tudattalanelmélete beilleszthetővé vált a tudományba. Számos adat utal arra, hogy Freud teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy csak a biológiai lehorgonyzás segítségével győzedelmeskedhet a rivális, transzcendens tudattalanelméletek felett (Freud, [1912] 1997; Jung, [1963] 1997). Tudatos döntés volt a részéről, hogy elhatárolódott az okkult kutatás minden formájától, amely rossz hírbe keverte volna a pszichoanalízist. Nem minden pszichoanalitikus tulajdonított azonban nagy jelentőséget az okkult és spiritiszta kutatási irány kizárásának. Valójában meglehetősen kevesen voltak azok, akik felismerték az okkultizmus fenyegetését, és olyan határozottan léptek fel ellene, mint Freud. Egyikük az angol pszichoanalitikus, Ernest Jones volt, aki elsősorban Freud életrajzában megírásával szerzett magának hírnevet.

Ernest Jones és a pszichoanalízis jó hírneve

Ernest Jonesről meglehetősen negatív kép alakult ki Magyarországon. Ez elsősorban abból következett, hogy Jones meghatározó szerepet játszott Ferenczi Sándor megbélyegzésében és háttérbe szorításában. Azt a látszatot keltette ugyanis, mintha Ferenczin élete vége felé elmebaj lett volna úrrá, és ezt jelölte meg a Ferenczi és Freud között kialakult nézeteltérések forrásaként is. Ugyancsak a betegség számlájára írta Ferenczi forradalmi elméleteinek kibontakoztatását is. Ennek következtében a világ sokáig nem ismerte fel Ferenczi újító elképzeléseinek jelentőségét. Csupán az utóbbi évtizedekben sikerült hitelt érdemlően bizonyítani, hogy Ferenczi elméje egészen a halála pillanatáig tiszta maradt, és, hogy Jones híresztelése mögött csupán szakmai féltékenysége állhatott (Erős, 2004).

Mindezek következtében Jones manapság leggyakrabban amolyan ravasz manipulátorként, a pszichoanalízis imázsának mindenre elszánt védelmező-

jeként tűnik fel. Noha igaz, hogy Jones elsősorban tudománypolitikus volt, és nem elsősorban a felfedezés vágya vezérelte, hanem sokkal inkább a pszichoanalízis pozíciójának és elveinek megerősítése, szép számmal gyártotta a pszichoanalitikus elméleteket is. Ezek azonban általában nélkülözték az újításokat. Jones teljes mértékben hű maradt a Freud által lefektetett pszichoanalitikus elvekhez, elméleteiben pedig nem szándékozta ezeket kibővíteni vagy átszínezni. Ehelyett a pszichoanalízis igazságának újabb és újabb bizonyítékait nyújtotta; pszichoanalitikus elemzés alá vetette például a vallás egyes aspektusait, a rémálmokat és számos más irracionális jelenséget (Jones, 1954). Konklúzióiban mindig a pszichoanalitikus gondolkodás tipikus példájával szolgált: az irracionálist racionális oksági összefüggésekre cserélte, a misztikumot leleplezte, megmutatva, hogy még a legmagasztosabb emberi tapasztaltok hátterében sem találhatunk mást, mint elfojtott vágyakat és tiltásokat. Írásait és leveleit tanulmányozva egyértelműen kirajzolódik, hogy Jones nagy súlyt fektetett a pszichoanalízis jó hírvének megőrzésére, és pontosan tudta, mi szükséges ahhoz, hogy Freud tana az olykor vehemens kritikák ellenére is a tudomány részévé válhasson. A tudomány politikájának ismerőjeként teljes egészében tisztában volt a pszichoanalízisnek mint tudományos elméletnek a sajátosságaival és feltételeivel. Nem véletlenül jegyezte meg önéletrajzi írásában a *Free Associations*-ben a következőket:

„Egy filozófus vagy egy pszichológus számára nem létezik lenyűgözőbb probléma, mint hogy miért, hogyan és mikor fogadnak el „igazoltnak” az emberek egy állítást.” (Jones, 1959, 202.)

Talán az sem véletlen, hogy Jones különösen nagy hangsúlyt helyezett a pszichoanalitikus elveken nyugvó demisztifikálásra; a babonák és irracionális hitek leleplezésére és magyarázatára. A pszichoanalízis ezen aspektusa központi szerepet játszott munkáiban és törekvéseiben. Felismerte, hogy a korabeli pszichológiai elméletek jelentős részéhez képest a pszichoanalízis éppen szekularizált tartalmával tud újat mondani, ezért ennek megőrzése és hangsúlyozása az elmélet tudományos integrációjának biztosítója lehet. Az *On the Nightmare* című kötetének konklúziójában mindezt a következőképpen foglalja össze:

„A tudomány egyik legfőbb törekvése, hogy objektíven tekintszen a világra, a civilizációra és az életre. E törekvés gátjait, amelyek tudatos gátlásokból, például előítéletekből erednek, bizonyos mértékben legyőztük: de most kezdjük csak a keményebb és fontosabb munkát, a tudattalanból eredő gátak elűzését. Az első lépés ebben az irányban, hogy megvilágítsuk e tudattalan működés természetét és hatásait, amelyek megzavarják és eltorzítják tudatos ítéleteinket. Freud volt az úttörő volt ezen az úton, amelyhez ma már lehetséges csatlakozni:

és ha ez beteljesül, az emberiségnek a jövőben kevesebbet kell törődnie azon sötét oldalakkal, amelyek megszegyenítik történelmének könyvét, mint ahogy az itt megvizsgált babonák tették.” (Jones, 1954, 350).

Mindezek tükrében érthető, hogy Jones különösen érzékenyen reagált a modern okkultista és spiritizista kutatás és a pszichoanalízis közeledésére. Minden alkalmat megragadott, hogy kifejezze az ezzel kapcsolatos aggodalmait, és, hogy lebeszélje a számára sosem elég szkeptikus Freudot arról, hogy lépéseket tegyen az okkult irányába. E tekintetben szigora már-már túlzó volt; életrajzát olvasva úgy tűnik, mintha a pszichoanalízis atyja Jones útmutatása nélkül menthetetlenül elsüllyedt volna az okkultizmus mocsarában. A pszichoanalízis sikerének kulcsát a racionális, materialisztikus attitűdben látta, és rendkívül veszélyesnek ítélte meg mindent, ami ettől eltérni látszott. Annak ellenére azonban, hogy nem nézte jó szemmel a pszichoanalízis és a misztikus vagy okkult tanok közeledését, objektivitását dicséri, hogy Freud életrajzában külön fejezetet szentelt Freud okkult érdeklődésének (1957). A fejezet pedig igen-csak informatív, és minden ellenkező híreszteléssel szemben a tények jelentősebb elhallgatása nélkül ad számot a pszichoanalízis atyjának okkult vonzalmairól. Noha e vonzódás jelentőségét Jones véleményem szerint eltúlozza, figyelemre méltó, hogy aggodalmai ellenére éppen ő volt az, aki a nyomatékosította életrajzával Freud okkultizmusának fontosságát. Azok számára ugyanis, akik a pszichoanalízis diszkreditálása során Freud és egyes követőinek okkult érdeklődésével példálóztak, szinte minden esetben kiindulásul szolgált Jones életrajza. Olvasatukban Jones összefoglalója amolyan leleplező munkává változott, amely megkérdőjelezi Freud szkepticizmusát, és feltárja titkos okkult érdeklődését. Érdekes kettős motiváció fedezhető tehát fel Jones műveiben; egyfelől már-már túlértékelte a veszélyt, amelyet Freud okkultizmusa és az okkult gyakorlatok és jelenségek térhódítása jelentett, másfelől viszont életrajzában éppen ő keltette azt a látszatot, mintha a pszichoanalízisnek és Freudnak valóban köze lenne az okkulthoz.

Levelezésükben Jones Freud feltételezett okkultizmusának állandó ellenlábasként tűnik fel, aki ugyan többnyire sikertelenül, de igyekszik eltántorítani mesterét attól, hogy felkarolja a telepátia ügyét. Ez utóbbi volt az egyetlen az okkult jelenségek sorában, melynek létezésétől Freud nem zárkózott el és kutatásra érdemesnek tekintett (Freud, [1921] 1973, [1933] 1999). Fontos azonban megjegyezni, hogy Jones álláspontját nem csupán személyes aggodalmi, hanem eltérő tapasztalatai alakíthatták. Ez utóbbiakra egy 1926-os levelében hívta fel Freud figyelmét:

„Kétségtelenül igaza van, mint mindig, mikor azt mondja, hogy túlságosan nyomaszt a telepátia-ügy, mivel idővel le kell győznünk az ellenállást, amit kelt, csak úgy, mint minden más esetében. De Ön szerencsés, hogy egy olyan ország-

ban él, ahol a „keresztény tudomány”, a „pszichikus kutatás” mindenféle formája hókuszpókusszal és tenyérjóslassal vegyítve nem uralkodik olyan mértékben, mint itt, hogy fokozzanak minden pszichológiával szembeni ellenállást. Csupán ezen az alapon itt két könyv született, hogy rossz hírbe keverjék a pszichoanalízist.” (Freud, Jones, 1993; 1926. február 25., Jones, 1993, 592.)

E levél szerint az Angliában uralkodó, pszichológiai kutatásokkal gyakorta összefolyó spirituális és vallási alapon álló irányzatok diszkreditáló hatása állt Jones aggodalmainak hátterében. Különösen figyelemre méltó, hogy az egyébként jeles tudósokkal büszkélkedő Pszichikus Kutatás Társaságát¹, mely a modern parapszichológia első fóruma volt, szintén potenciális veszélyforrásként említi. Mindez arra utal, hogy a pszichikus kutatók mai napig jellemző állásfoglalásával szemben – miszerint a pszichikus kutatás korai (1880-as évekbeli) spiritiszta törekvéseket is magába foglaló időszakát követően a Társaság tudományos pozíciója megszilárdult – a kívülálló tudományos közösség, de legalábbis Jones, még mindig az okkultizmus veszélyes ágaként könyvelte el azt. Ebben a közegben nyilvánvalóan veszélyes vállalkozásnak bizonyult az előbbiekkal való bárminemű összefonódás.

Ugyanakkor érdemes megemlíteni azt is, hogy Angliában mindenekelőtt a pszichikus kutatók ismerték és alkalmazták a pszichoanalitikus elveket. Ezért nem kizárt, hogy Jones aggodalmainak hátterében az is szerepet játszott, hogy néhány pszichikus kutató örömmel ápolta volna kapcsolatokat Freuddal és a pszichoanalízis más képviselőivel. Amennyiben ez az együttműködés megvaló-

¹ Az 1882-ben, Angliában alakult Pszichikus Kutatás Társasága a spiritiszta és más látzólag természetfeletti jelenségek tudományos vizsgálatával foglalkozott. Az alapító, Henry Sidgwick a következőképpen foglalta össze a Társaság célkitűzéseit:

„A Pszichikus Kutatás Társasága azért jött létre 1882 elején, hogy szervezett és módszeres módon tanulmányozza azon vitatható jelenségek nagy csoportját, amelyeket a 'mesmerikus', 'pszichikus' és 'spiritiszta' jelzőkkel illetnek. Számtalan hozzáértő megfigyelő múltban és jelenben feljegyzett tanúskodása alapján, beleértve ezekben különböző országok jeles tudósainak közelmúltbeli megfigyeléseit, úgy tűnik, hogy jónéhány illúzió és megtévesztés mellett, jelentős mennyiségű olyan jelenség létezik, amelyek első látásra semmilyen általánosan elfogadott elmélettel nem magyarázhatók, és amelyek, ha valódiságukhoz nem fér kétség, nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A fennmaradó jelenségek vizsgálatára ez idáig csupán egyéni erőfeszítések születtek, ám sohasem létezett megfelelő alapokkal rendelkező szervezett tudományos társaság azok vizsgálatára.

A Társaság célja, hogy e problémákat mindenféle előítélet vagy részrehajlás nélkül közelítse meg, a pontos és szünet nélküli vizsgálódás szellemében, amely lehetővé tette a tudomány számára oly sok nem kevésbé homályos és hevesen vitatott probléma megoldását. A Társaság alapítói teljes mértékben tudatában vannak azoknak a kivételes nehézségeknek, amelyek körülveszik a kutatás ezen ágát, de azt remélik, hogy türelmes és módszeres erőfeszítésekkel maradandó eredményekhez fognak jutni.” (Sidgwick, [1882] 1996, 3–4.)

sul, Jones angliai monopolhelyzete minden valószínűség szerint megrendül. Elképzelhető, hogy Jones saját pozíciójának megőrzése érdekében óvta mesterét a az okkult kutatásoktól.

Noha az előbbi lehetőséggel kapcsolatban csak feltételezésekkel élhetünk, világos, hogy Jones félelmei nem minden esetben bizonyultak alaptalannak. Freud alapvető szkeptikus attitűdjét megcáfolva, időnként meglehetősen veszélyes kijelentéseket tett személyes elköteleződéseit illetően. Noha ezek jelentősége a freudi életmű egészéhez viszonyítva igen csekély, mégis figyelemre méltó szempontokkal egészítik ki Freud szakmai motivációinak értékelését. E tekintetben a legnagyobb hatással egy 1921-ben kelt levele bírt, melyet a pszichikus kutató Hereward Carringtonnak írt. E levél bevezető sorai sokáig nem hagyták nyugodni sem a pszichoanalízis, sem pedig a pszichikus kutatás képviselőit:

„Nem tartozom azok közé, akik a kezdetektől fogva elítélik az úgynevezett okkult pszichológiai jelenségek vizsgálatát, mint ami tudománytalan, megvetendő, sőt veszélyes. Ha tudományos karrierem kezdetén állnék, nem pedig ahogy most, a végén, akkor talán nem választanék más területet, minden nehézség ellenére.” (idézi Fodor, 1959, 12-13.).

Noha Freud néhány évvel később úgy nyilatkozott, hogy az előbbi sorok nem tőle származnak, az eredeti levél megkerült, és abban valóban Freud kézírása volt olvasható. Elképzelhető, hogy egyszerűen csak megfedkezett a levél tartalmáról, ám az sem kizárt, hogy utóbb megbánta, hogy ilyen egyértelműen és nyíltan foglalt állást a pszichikus kutatás ügye mellett. A levél sokak számára mind a mai napig egyértelmű bizonyítékát nyújtja Freud titkolt okkultizmusának. E kutatók azonban nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy Freud alapvetően nagyon óvatosan közelített az okkult jelenségek kérdéséhez, és írásaiban elsősorban a természetfeletti jelenségek leleplezésére, pszichoanalitikus redukciójára törekedett (Freud, [1899] 1973, [1904] 1973, ([1922] 1973). A titokzatos együttállásokat és megérzéseket többnyire az elfojtott vágyak által létrehozott torzításoknak tudta be, és csupán egyetlen kivételt engedett meg, a telepátia jelenségét. Ám ezt is pszichoanalitikus keretben szándékozott elemezni, továbbra is racionális, oksági összefüggések után kutatva (Freud, [1921] 1973, [1933] 1999).

Annak ellenére tehát, hogy Freud időnként tanúbizonyságot tett a telepátia és a pszichikus kutatás iránti érdeklődéséről, elméleteiben továbbra is megőrizte szkeptikus pozícióját. Hogy valóban fel tudjuk mérni Freud okkult érdeklődésének jelentőségét, érdemes azt összevetnünk a modern okkultizmus és a pszichoanalízis valódi egyvelegét nyújtó elméletekkel.

Freud „orvosi hipnotizőre”

A természetfeletti és a pszichoanalízis egyvelegét nyújtó elméletek általában nem csupán a tudományosságot nélkülözték, hanem igen gyakran a laikus nagyközönség szándékos félrevezetését is szolgálták. A pszichoanalízisre vagy Freud személyére való hivatkozással a szerzők a kétes elképzelések és mutatóványok tudományos alátámasztottságát kívánták demonstrálni, amellyel nagyobb szavahihetőségre tehetek szert a naiv publikum körében. Természetesen ezen elméletek és gyakorlatok rendkívül destruktívan hatottak a pszichoanalízis tudományos pozíciójára, azonban ennek ellenére sem sikerült minden esetben megakadályozni a visszaéléseket.

Az előbbieket tipikus példája a magyar származású, majd az Egyesült Államokban ismertté vált Polgár Ferenc (1900–1979) pályafutása. Polgár hipnotikus és telepátikus képességeivel szerzett magának hírnevet, tanárai között pedig elmondása szerint maga Sigmund Freud is helyet foglalt. Az *Egy hipnotizőr története* [*The Story of a Hypnotist*] című, 1951-ben megjelent önéletrajzi munkájában tárta írásos formában is a nyilvánosság elé páratlan hipnotizőri képességeinek történetét, amelyben, ha nem is kifejezetten hálásan, de igen sokatmondóan emlékszik vissza a Freuddal töltött hónapokra. Mindezt egy, a jelenkori tudományból kiábrándult, ám tudományos érveket alkalmazó ember attitűdjével teszi, akinek „képességei” felette állnak a tudományos szkepticizmusnak:

„Nem vagyok orvos. Tudós sem vagyok a szó valódi értelmében. Talán még kisebbségi komplexusom is van, mert sosem tanultam az orvostudományt. De abban a szerencsében volt részem, hogy Sigmund Freudtól kezdve napjaink vezető pszichiátereiiig, számos modern tudóssal vitathattam meg a hipnotizmus és a telepátia jelenségét, egy új kor új tudományának adatait.

Mindazonáltal az orvosok csak lassan kezdik el használni a hipnózist mint terápiás eszközt. A kutatás tudományos módszerein felnevelkedve, a bizonyosságot keresik minden technikában. De a hipnózis területén a bizonyosság keresése labirintusba vezet az orvost. Csupán néhányan tudnak szert tenni a tudásra, és talán senki sem tud igazán szert tenni rá, ha nem bír egy bizonyos alapvető képességgel. Sokat tudnak zongorázni, de csak kevesen virtuóz módon. Sokan megtanulhatják a hipnózis elméletét, de csak kevesen tudják, hogyan alkalmazzák.” (Polgár, 1951, 11.)

Polgár hipnotikus képességei szoros összefüggésben fejlődtek telepátikus képességeivel, amelyek együttesen kivételes mutatóványokra tették őt alkalmassá. Nemcsak hipnotikus szuggesztíói bizonyultak ugyanis elsőprő erejűnek, hanem gondolatolvasói képességei is, amelyek kivételes emlékezetével párosulva amolyan misztikus mágussá tették őt az amerikai nagyközönség

szemében. Noha Polgár elsősorban a szórakoztatóiparban tudta gyümölcöztetni tehetségét, igen figyelemre méltó, hogy mindvégig a hipnózis tudományossága és terápiás alkalmazhatósága mellett érvelt. Ugyanakkor legalább ennyire hangsúlyozta saját személyének, illetve saját képességeinek jelentőségét a hipnózis erejében, amellyel mégiscsak a benne szunnyadó titokzatos erőkhöz, és nem a tudományhoz kötötte hatékonyságát. Karrierjének csúcspontját jelentette, mikor New Yorkban a CBS csatornán műsort kapott, amelyben hipnotikus és telepatikus képességeiről tett tanúbizonyságot.

Polgár Ferenc hipnózis közben (a Life magazin archívumából)

Ám – ahogyan arról önéletrajzában beszámol – rögsz út vezetett a sikerig, melynek egy fontos fázisát képezte a Freuddal való együttműködés. 1924-ben találkozott először Freuddal, aki akkor ugyan már régóta nem foglalkozott hipnózissal, ám Polgárt mégis „hipnotizőrré tette”. Ennek ellenére mégsem emlékszik vissza meleg szívvel egykori mesterére; idézeteiből egy kissé bizalmatlan tudós képe rajzolódik ki, aki saját, hipnózissal kapcsolatos kudarcra miatt viseltetett szkepticizmussal a fiatal Polgár iránt. Noha Polgár beszámolója meglehetősen valószínűtlennek tűnik (lásd alább), mégis érdekes adalékokat nyújt a pszichoanalízist fenyegető obskúrus törekvésekről és szemléletmódokról. Több idézettel is szolgál Freudtól, amelyek nem elsősorban Freud személye miatt figyelemre méltóak (mivel megbízhatóságuk igencsak kérdéses), hanem mert a hipnózisról és pszichoanalízisről kialakított laikusokkult nézetek tipikus példáját nyújtják.

Visszaemlékezései szerint Freud a következő szavakkal nyilatkozott Polgár hipnotizőri képességeiről: *„Fiatalember, maga úgy tudja, hogyan kell hipnotizálni, ahogyan egy technikus, de azt nem tudja, hogy az alany miért esik hipnózisba. Gyakorol egy technikát, de nem tud semmit az emberi elme működéséről”* (Polgár, 1951, 17.).

Polgár elmondása szerint bizalmatlansága ellenére Freud mégis arra bátorította, hogy tanuljon nála, és meghívta a Bécsi Egyetemen tartott előadásaira. Már az első alkalommal felkérte arra, hogy mutassa be hipnotizőri tudományát a hallgatónak, amelyet Polgár meg is tett, és óriási sikert aratott. Ezután hat hónapon keresztül rendszeresen találkoztak Freuddal, amit Polgár a következőképpen summázott:

„Nem lennék itt, ahol ma vagyok, anélkül a hat hónap nélkül. De soha nem tudtam meggyőzni a hipnózis analitikus és terápiás hatékonyságáról, és ő sem tudott meggyőzni arról, hogy igaza volt, hogy feladta a hipnózist a pszichoanalízisért. Voltak vitáink. Voltak nézeteltéréseink. Én voltam a gyermek, ő volt a bölcs, és mégis ő akart mindent tudni a hipnotizmusról... De végül mégis Freud orvosi hipnotizőre lettem, és megkért hogy tegyem azt a pácienseivel, amitől ő vonakodott: hipnotizáljam őket. Én technikus lettem, ő pedig a saját kutatásának mestere. Freud pátriárka volt, igazi tudós, feledékeny személy – annyira feledékeny, hogy elfelejtette kifizetni a szolgálataimat, én meg egy jó ideig túl félnék voltam ahhoz, hogy emlékeztessem erre” (Polgár, 1951, 34.).

Polgár beszámolója alapján Freuddal való viszonya meglehetősen ambivalensnek (és valószínűtlennek) tűnik, ezért nem meglepő, hogy végül mégis elváltak útjaik. Polgár ennek okait „szakmai” ellentétekben látta:

„Saját feladatomból veszett ügynek tűnt. Túl fiatal voltam ahhoz, hogy meggyőzzem Freudot. Ha húsz évvel idősebb lettem volna, és akkor jöttem volna

Freudhoz, amikor döntés előtt állt, talán meggyőzőbb lettem volna. Túl késő volt már, Freud majdnem hetven éves volt. Ha húsz évvel fiatalabb lett volna, talán rugalmasabb lett volna és használta volna a hipnotizmust a pszichoanalízisben, és én pedig pszichiáter lettem volna.

De 1924-ben Freud betegeskedett. Kedvelt engem és annyi ideig maradhatam volna, ameddig csak akarok. De tudtam, hogy ő és én az ellentétes oldalon állunk.” (Polgár, 1951, 40-41.)

Természetesen nem véletlenül hangzanak valószínűtlennek Polgár szavai. Noha valóban ismeretségben állt Freuddal, kapcsolatuk a legkevésbé sem úgy alakult, ahogyan azt Polgár lefestette. Anna Freud döntő szerepet játszott Polgár leleplezésében, aki a Syracuse-i Egyetem professzorától, Wesley R. Wellstől szerzett tudomást Polgár könyvéről. Wesley R. Wells a Carl Murchison által szerkesztett *The Journal of General Psychology*-nak írt recenziót a könyvről, melynek közlése előtt Anna Freudot is tájékoztatta Polgár gyaníthatóan valótlan visszaemlékezéseiről. Anna Freud 1952-ben levélben köszönte meg Wellsnek, hogy felhívta figyelmét a könyvben közölt kitalációkra, és sietve cáfolta azokat:

„Ön abszolút helyesen jutott arra a következtetésre, hogy amit Polgár elmond az apámmal való kapcsolatáról Bécsben, a legrosszabb fajta koholmány. Abból, amit olvastam, arra következtetek, hogy valamikor találkoznia kellett az apámmal, mivel egy-két általa említett dolognak (például, ahogyan leírja apám megjelenését) van köze az igazsághoz. Természetesen ezt bármilyen fénykép alapján is tudhatja. Abban is igaza lehet, hogy apám nagyon hűvös volt hozzá és »öt perc alatt elküldte«. A többi fantázia. Csak hogy néhány pontot említsek: – Bécsi lakásunk nem a második emeleten volt; az apám soha életében nem nyitott saját maga ajtót egy látogatónak; az apám soha nem tartott előadást reggel fél 9-kor az egyetemen. Az egyetlen előadások, amelyeket valaha tartott nem az egyetemen voltak, hanem szombat esténként a Pszichiátriai Klinikán. Az apám nem alkalmazta a hipnózist 1895 után, 1900 után pedig semmiképpen sem, sosem tartott előadásokat róla, sosem demonstrálta azt, sosem használta a pácienseivel, és semmilyen különösebb érdeklődést nem tanúsított az iránt a valódi pszichoanalízis kezdetétől.” (Anna Freud levele Wesley R. Wellsnek, 1952. március 25.)

Anna Freud szavai meglehetősen egyértelműen jelzik, hogy Polgár története Freudot illetően kitaláció. Freud biztosan nem szorult Polgár segítségére a hipnózis alkalmazásában, és az is igen valószínűtlen, hogy tanítványává fogadta volna. Ez az eset nem csupán a pszichoanalízissel és Freud nevével való visszaélés egy tipikus példája, hanem felhívja a figyelmet a pszichoanalízisben alkalmazott hipnózis és a telepátia laikus összemosásának lehetőségére is. Nem véletlen, hogy éppen Freudhoz jutott el Polgár Ferenc annak idején. A psi-

choanalízis ugyanis felkeltette az okkult iránt vonzódók figyelmét. Jelen esetben a hipnózis szolgált összekötő láncszemként, amelynek kétes híre végigkísérte történetét. Mesmertől Baird-ig minden korai képviselőjének küzdeni kellett elismertetéséért, melynek háttérében nem csupán elméleti és módszertani problémák, hanem a tudománytól messze álló szemfényvesztő visszaélések is álltak. Nem csoda, hogy a hipnózis módszere még Freud idejében is bizalmatlanságot szült, és az sem valószínűtlen, hogy mindez szerepet játszott abban, hogy Freud a hipnózist a szabad asszociáció módszerére cserélte a pszichoanalízis tudományos megbecsülése érdekében.

Továbbra is kérdés azonban, hogy pontosan mi volt az a freudi pszichoanalízisben, ami az okkult kutatóinak és alkalmazóinak figyelmét felkelthette. Kétségtelen, hogy a pszichoanalízis okkultistákra gyakorolt vonzereje egyes módszereinek és elméleteinek – így a hipnózisnak, a tudattalannak vagy az álomelemzésnek – látszólagos rejtélyességéből következett. A pszichoanalízis célja éppen az volt, demisztifikálja e fogalmakat, amelyet a tudományos materializmus útján haladva meg is tett. Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére mégis vonzóznak bizonyult egyes okkultista irányzatok és személyek számára. Mindez többek között abból is fakadt, hogy a pszichoanalízis részben valóban egy olyan hagyomány örököse volt, amely az emberi lélek kifürkészhetetlenségét, titokzatos erőforrásait igyekezett feltárni, és ez időnként szükségszerűen összekapcsolódott a természetfeletti magyarázat lehetőségével. Mindez a tudattalan elméleteiben kristályosodott ki, amelyek között a freudi pszichoanalízis kifejezetten szekularizált, materiális álláspontot képviselt. Ez azonban mégsem bizonyult minden esetben elegendőnek ahhoz, hogy eltántorítsa azokat, akik a pszichoanalízis rendszerében nem az ösztönök követeléseit, hanem a modern okkult gyakorlatok kiterjesztésének lehetőségét látták meg.

A másik oka annak, hogy a pszichoanalízist oly sok okkult jelenségekkel foglalkozó tudós és laikus igyekezett felhasználni, a pszichoanalízis elveivel kapcsolatos tájékoztatatlanságban volt keresendő. Még a tudós társadalom legnagyobbjait is sokáig jellemzett valamiféle tudatlanság a freudi elmélet alapjait és intencióit illetően, aminek eredményeképpen nem látták világosan, hogy a klasszikus pszichoanalízis nem hagy helyet a természetfeletti tapasztalatoknak. Meglepő módon ez még a tudattalan transzcendens elméleteit kidolgozó tudósok számára sem volt egyértelmű, akik újra és újra kifejezték abbéli reményüket, hogy saját elméleteik és a pszichoanalízis egy napon összeegyeztethető lesz (például Flournoy, 1911; Jephson, é.n.; Mitchell, 1918). Amikor aztán fény derült Freud szkepticismusára, némi sértődöttséggel fordultak el a pszichoanalízistől, mint ami nem ad lehetőséget a spirituális vagy transzcendens valóságok integrációjára, és indokolatlan mértékben kötődik a biológiához, mindezekelőtt pedig a szexualitás elméletéhez (lásd például Carrington, 1911). Nem véletlen, hogy azok, akik a legvehemensebben bírálták a freudi szexualitás

elméletet, saját pszichológiájukban azt gyakran spirituális tartalmakkal helyettesítették. Így tett Carl Gustav Jung is, aki analitikus lélektanában részben saját spiritiszta elköteleződéseire és tapasztalatra alapozva a tudattalan spirituális elméletét dolgozta ki (lásd Jung, [1896] 1983, ([1902] 1916).

A harmadik oka annak, hogy az okkult jelenségek kutatói között népszerűvé vált a pszichoanalízis, az volt, hogy Freud minden erőfeszítése ellenére sem sikerült rendszeréből kiirtani a transzcendencia, az okkult vagy a spiritualitás lehetőségét. Ez részben annak volt köszönhető, hogy Freudnak magának sem sikerült teljes egészében leszámolnia misztikusabb elképzeléseivel (Jones, 1957). Másfelől, a pszichoanalitikus elméletek egy része – például a tudattalannról, az indulatáttételről és a viszontáttételről szóló tanok – nyitva hagyta a transzcendens tapasztalás lehetőségét. Noha a freudi rendszerben az előbbieket nem kerültek kidolgozásra, feltűnő, hogy Freud legjelentősebb tanítványai, Jung és Ferenczi esetében jóval nagyobb teret kaptak. Mindez nem csupán az „elfojtott visszatéréséről” tanúskodik, hanem arról is, hogy a pszichoanalízis materializmusa ellenére is potenciálisan spirituális elmélet maradt. Ez utóbbi lehetőségét a pszichológiai dimenzió bevezetése alapozta meg, melyben már nem a biológiához, hanem egy egyelőre megfoghatatlan, nem anyagi természetű létezőhöz kötötték az emberi viselkedés mozgatórugóit. Az így bevezetett pszichológiai valóságot aztán könnyedén el lehetett vágni bizonytalan biológiai lehorgonyzásától, és a spirituális létezők dimenziójába transzformálni.

Ebben az összefüggésben érthetővé válnak a Jones túlzottnak tűnő aggodalmi: a pszichoanalízis valódi képviselőinek el kellett kerülniük a telepátiával, valamint az okkult és spiritiszta gyakorlatokkal való bárminemű összefonódást. Ha a pszichoanalízis korai képviselői vállalták volna az okkult jelenségek iránti érdeklődésüket, és ezzel együtt elrugaskodtak volna a megismerő tudomány szabta keretektől és korlátoktól, azzal komoly veszélybe sodorták volna tudományukat. Nem véletlen, hogy a pszichoanalízis elmélete került ki győztesként a tudattalan különböző, rivális elméletei közül; Freud ugyanis a tudattalan megismerésének objektív, racionális útját kínálta, mellőzve a természetfeletti vagy misztikus elméleteket. A transzcendencia vagy a természetfeletti lehetősége azonban a pszichoanalízis materialista alaptételei ellenére megbújt a diszciplína metaelméletében, amely aztán később feszegetni kezdte a Freud által meghatározott kereteket. Részben ennek köszönhető, hogy a laikus nagyközönség fejében, így Polgár számára is, összekapcsolódott a pszichoanalízis rendszere a természetfeletti tapasztalással. Félreismerték ugyan a pszichoanalízis valódi tartalmát és céljait, ám ugyanakkor ráéreztek annak metaelméleti krízisére is, amely a racionális és az okkult feszültségében testesült meg. Az e feszültség kezelésére való törekvés a pszichoanalízis fejlődésének rejtett alakítója volt, mely mind a mai napig, ugyan többnyire rejtett módon, de formálja a lélekelemzés tudományát.

IRODALOM

- CARRINGTON, H. (1911): Introduction. In: Théodore Flournoy: *Spiritism and Psychology*. Harper & Brothers, New York, 1–20.
- DEUTSCH, H. ([1926] 1973): Occult processes occurring during psychoanalysis. In: Georges Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult*. Souvenir Press, London, 133–146.
- EHRENWALD, J. (1954): *New Dimensions of Deep Analysis: a Study of Telepathy in Interpersonal Relationships*. Allen & Unwin, London.
- EISENBUD, J. (1946): Telepathy and Problems of Psychoanalysis. *Psychoanalytic Quarterly*, 15: 32–87.
- ERŐS F. (2004): *Kultuszok a pszichoanalízis történetében: egy Ferenczi-monográfia vázlatja*. Józseveg Műhely, Budapest.
- FERENCZI S. ([1899] 1999): Spiritizmus. In: Mészáros Judit (szerk.): *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások. 1897–1908*. Osiris, Budapest, 27–30.
- FERENCZI S. ([1909] 2000): Indulatáttétel és magábavetítés. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor. Új Mandátum*, Budapest, 75–85.
- FERENCZI S. ([1932] 1996): *Klinikai napló*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FLOURNOY, T. (1911): *Spiritism and Psychology*. Harper & Brothers, New York.
- FODOR, N. (1947): Telepathy in Analysis: a discussion of five dreams. *Psychiatric Quarterly*, 21/2: 178–189.
- FODOR, N. (1959): *The haunted mind: a psychoanalyst looks at the supernatural*. New York: Garrett.
- FODOR, N. (1971): *Freud, Jung and, Occultism*. University Books, New Hyde Park, New York.
- FODOR, N., CARRINGTON, H. (1953): *The story of the poltergeist down the centuries*. Rider, New York; Hutchinson House, London.
- FREUD, A. (1952): Anna Freud levele Wesley R. Wellsnek, 1952. március 25. (A Bécsi Freud Múzeum jóvoltából)
- FREUD, S. ([1899] 1973): A premonitory dream fulfilled. In: G. Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult*. International Universities Press, New York, 49–51.
- FREUD, S. ([1904] 1973): Premonitions and Chance (an Excerpt). In: G. Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult*. International Universities Press, New York, 52–55.
- FREUD, S. ([1912] 1997): Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben. In: Erős Ferenc (szerk.) *Sigmund Freud Művei VI. Ösztönök és ösztönsorsok*. Filum, Budapest, 7–14.
- FREUD, S. ([1921] 1973): Psychoanalysis and Telepathy. In: Georges Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult*. International Universities Press, New York, 56–68.
- FREUD, S. ([1922] 1973): Dreams and telepathy. In: Georges Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult*. International Universities Press, New York, 69–86.
- FREUD, S. ([1933] 1999): Az álom és az okkultizmus. In: *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Sigmund Freud Művei, VIII. kötet. Filum, Budapest, 1999, 38–65.

- FREUD, S., BREUER, J. (1895): Studies on Hysteria. In: *The Standard Edition of Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 2.* Eds. James Strachey in collaboration with Anna Freud. The Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London, 1955.
- FREUD, S., JONES, E. (1993): *The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones, 1908–1939.* Ed.: Andrew R. Paskauskas. Harvard University Press, Cambridge MA.
- HOLLÓS, I. (1933): Psychopathologie alltäglicher telepathischer Erscheinungen. *Imago*, 19: 529–546. Magyarul lásd a jelen számunkban: A mindennapi telepatikus jelenségek pszichopatológiája.
- JAMES, W. ([1886] 1986): Report of the Committee on Mediumistic Phenomena. In: *Essays in Psychical Research.* Frederick H. Buckhart, Fredson Bowers, Ignas K. Skrupskelis (eds.): Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 14–19.
- JEPHSON, I. (é.n.): *Psychoanalysis and Psychical Research.* (Archives of the Society for Psychical Research)
- JONES, E. (1954): *On the Nightmare.* The International Psychoanalytic Library. No. 29. L. & Virginia Woolf at the Hogarth Press, and the Institute of Psycho-analysis, London.
- JONES, E. (1957): Occultism. In: *The Life and the Work of Sigmund Freud.* Vol. III.: Basic Books, New York, 375–408.
- JONES, E. (1959): *Free Associations. Memoirs of a Psycho-Analyst.* Basic Books, INC., Publishers, New York.
- JUNG, C. G. ([1896] 1983): The Border Zones of Exact Science. In: *The Collected Works of C.G. Jung.* Supplementary Volume A, Melbourne and Henley, Routledge and Kegan Paul, London, 5–19.
- JUNG, C. G. ([1902] 1916): On the Psychology and Pathology of So-Called Occult Phenomena. In: *Collected Papers on Analytical Psychology.* Moffat Yard and Company, New York, 1–93.
- JUNG, C. G. ([1963] 1997): *Emlékek, álmok, gondolatok.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KEELEY, J. P. (2001). Subliminal Promptings: Psychoanalytic Theory and the Society for Psychical Research, *American Imago*, 58: 767–791.
- MITCHELL, T. W. (1918): Psychology of the Unconscious and Psychoanalysis. *Proceedings of the Society for Psychical research*, Vol. 30, 1918–1919: 134–173.
- MYERS, F. W. H. (1903): *Human personality and its survival of bodily death.* Longmans, Green and Co, London.
- POLGÁR, F. (SINGER, K.) (1951): *The Story of a Hypnotist. My Adventures in Telepathy, Hypnosis and Memory.* Hermitage House, Inc., New York.
- SERVADIO, E. ([1934] 1973): Psychoanalysis and Telepathy. In: George Devereux (ed.) *Psychoanalysis and the Occult.* Souvenir Press, London, 211–220.
- SIDGWICK, H., MYERS, F. W. H. ([1882] 1996): *Presidential Addresses to the Society for Psychical Research. 1882–1911.* Thoemmes Press, Bristol.
- RICHTER, C. R. (1923): *Thirty Years of Psychical Research: Being a Treatise on Metapsychics.* W. Collins Sons, London.